

Mors acerba. Hogyan élték meg a régi rómaiak a gyerekhalált?

Összefoglalás ♦ *A tanulmány célkitűzése az, hogy a római korból ránk maradt különböző források – például sírfeliratok, jogi és szépirodalmi szövegek – elemzése révén áttekintő képet rajzoljon a gyermekek, ezen belül pedig elsősorban a tíz évnél fiatalabb gyermekek halála utáni gyász sajátos vonásairól. A gyermekek halála utáni gyász egyfajta objektív keretét az a tény adja meg, hogy az ókori Róma lakosainak körében igen magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, így a gyermek elvesztésének reális lehetőségével lényegében minden szülőnek számolnia kellett. A római jog ismerte az elhunyt után tartandó kötelező gyászidő intézményét, amely során a közeli családtagok bizonyos, a köz és az állam szempontjából fontos eljárásokban nem vehettek részt. Részben emiatt, részben pedig talán egyfajta coping mechanizmusként alakulhatott ki az a szabály, hogy a felnőttekhez képest a gyermekeket egyáltalán nem, vagy sokkal rövidebb ideig kellett gyászolni. A jog fenti előírásaival egybecseng a sztoikus filozófia azon gondolata, miszerint az életet a természet saját megfontolása szerint adományozza és veszi vissza, a bölcs ember pedig pusztán elfogadhatja e végzetszerűséget. További források ugyanakkor egy, a fentiekkel sajátos kontrasztban álló megközelítést rajzolnak ki, ez pedig a gyermek elvesztése miatti fájdalom nyílt kifejezése. A gyermeküket elvesztő szülők egy része elsősorban amiatt bánkódhatott, hogy fiuk vagy leányuk nem válhatott azzá a kötelességtudó polgárrá, akinek ígérete a gyermekkorban rajzolódott ki. Ehhez képest jóval szűkebb körben jelennek meg önálló értéként a kisgyermekkor jellegzetes tulajdonságai: a feltétel nélküli szeretet és az örömeire való feltétlen képesség.*

Az 2013-as becslések szerint (The World Factbook, 2012) a modern kor Olaszországában egy lakos jelenleg várható átlagos élethossza 81,95 év, a 2011. évben pedig ezer elveszületésre 3,33 perinatális haláleset jutott. Demográfia-történettel foglalkozó kutatók (legutóbb Scheidel, 2012) ugyanakkor úgy vélekednek, hogy születése pillanatában egy ókori római lakos körülbelül 25 évnyi várható átlagéletkorra számíthatott, és száz élve született csecsemő közül az első születésnapját csak 65-70 gyermek érthette meg (Harlow és Laurence, 2002:9). A

teljes római lakosság körében 30-40 százalékot tehetek ki a 10. életévük betöltése előtt elhalálozott gyermekek (Montanini, 1991:92). Azon túl, hogy már a várandósság és a szülés is számos veszélyt hordozott anya és gyermeke számára egyaránt (Terreni, 2009), az épen, egészségesen megszületett csecsemő családjában mindenképpen számolni kellett azzal a szomorúan reális eséllyel, hogy a gyermek még egyéves életkora előtt áldozatul fog esni valamilyen betegségnek, balesetnek vagy fertőzésnek.

E ponton szinte magától értetődően kínálkozik a kérdés: egy ilyen történelmi-társadalmi környezetben, mint a Római Birodalom, vajon milyen sajátosságokat mutathat a – modern értelemben vett – perinatális gyász, továbbá hogyan viszonyulhattak a halálhoz a gyermeküket később, de mindenképpen igen fiatal életkorában elveszítő szülők?

A fenti kérdés megválaszolása során nem téveszthetjük szem elől azt a további körülményt sem, hogy a gyermekek utáni gyásznak, ahogyan Rómában az élet szinte minden nagyobb horderejű eseményének, két arculata van. Az egyik, jobban dokumentált és emiatt az utókor által is jobban ismert oldal a köz, a nyilvánosság felé fordul, és a gyermekhalállal kapcsolatos mintegy „hivatalos” nézőpontot, a köz által ismert és bevett filozófiát közvetíti. A valóság másik oldalát a nyilvánosság szűrőjét elkerülő, mondhatni „spontán” megnyilvánuló érzések és gondolatok jelentik, az erre vonatkozó eredeti források szinte teljes hiánya miatt azonban számolnunk kell azzal, hogy a római valóság ezen rétege a ma embere számára mélyebb szinten majdnem ismeretlen, és teljes mélységében valószínűleg megismerhetetlen is marad.

1. A római jog

A gyakorlatias római jog már történetének igen korai szakaszától kezdve ebben a tekintetben is számol a hétköznapi realitásokkal. A hozzávetőlegesen Kr. u. 46-120 között élt, görög származású római történetíró, Plutarkhosz Numa Pompilius-nak, Róma legendás második királyának tulajdonít néhány, a temetkezéssel és gyással kapcsolatos szabályt (*Numa* 12.), amelyek közül egy előírás a kötelező gyászidőt (*tempus lugendi-t*), ezen belül is az elhunyt gyermekek után tartandó gyász időtartamát szabályozza. Plutarkhosz szavai szerint:

Numa 12.

A gyász időtartamát Numa is a leélt évek száma szerint szabta meg. Három évnél fiatalabb gyermek halálát nem kellett meggyászolni; ha a gyermek ennél idősebb korban halt meg, a gyász minden év után egy hónappal növekedett, de

csak a tizedik évéig. Tíz év után a gyász időtartama függetlenné vált az évek számától, és tíz hónapban állandósult. (Máthé E. ford.)

Érdekes kérdés a gyász tíz hónapra való limitálása, ugyanis ezt az időbeli határt már az antikvitás korában is összekapcsolták a római év hosszával, azaz egyes szerzők feltételezték, hogy a kötelező gyász időtartama azért lett éppen tíz hónap, mert ez az ősi naptári év hosszával egyezett meg. A Kr. u. III. évszázadban tevékenykedő római grammatikus, Censorinus (*De die natali* 20.2.) alapos kutatásokat végzett a tárgyban, majd arra a megállapításra jutott, miszerint a római év hónapokban mért hossza változott, hiszen a római történelem kezdetén tíz hónapra osztották azt, és csak később alakult ki a tizenkét hónapból álló év (Forisek, 2003). Hasonló módon emlékezik meg a római év hosszáról egy másik művében Plutarkhosz is (*Quaest. Rom.* 19.268). Sajnos a modern kor jogtörténésze nem lehet biztos afelől, hogy az idézett előírások valóban egy konkrét személyiségtől, Numa Pompiliustól származtak-e, a fentiek alapján azonban szinte biztosak lehetünk, hogy a szabályok valóban az archaikus korból eredhetnek (García Sánchez, 1976).

A gyászydő életkortól függő hosszát és a gyermekek után elrendelt gyászydő rövidebb mivoltát (sőt, bizonyos esetben a gyász teljes elmaradását) szinte az állítólagos Numa-féle rendelkezésekkel azonos formában ismétli meg egy jogi töredék is. Ez a tény annál is érdekesebb számunkra, mert a fragmentum szerzője Gnaeus Domitius Annianus Ulpianus (Kr.u. kb. 170 – 228), a Severus-dinasztia korában élt híres jogász. Mivel a szerző nem egy korábban élt jogász művét idézi vagy magyarázza, hanem kijelentő módban beszél a rendelkezésekről, a nagy valószínűséggel archaikus eredetű szabályok vélhetőleg még a Kr.u. II-III. században is elevenek voltak, az alkalmazandó joganyag részét képezhették (Volterra, 1933).

A *Fragmenta Vaticana* elnevezésű posztklasszikus szabálygyűjtemény 321. számú töredéke szerint a következő módon kell gyászydőt tartani az elhunyt családtagok után:

Fragmenta Vaticana 321.

Lugendi autem sunt parentes anno, liberi maiores X annorum aequo anno. Quem annum decem mensuum esse Pomponius ait, nec leve argumentum est annum X mensuum esse, cum minores liberi tot mensibus elugeantur, quot annorum decesserint usque ad trimatum; minor trimo non lugetur, sed sublugetur; minor anniculo neque lugetur neque sublugetur.

A szülőket egy évig kell gyászolni, a tíz évnél idősebb gyermekeket szintén egy évig; egy évig, melyről Pomponius azt mondja, hogy tíz hónapból áll. Az pedig, hogy az év tíz hónapból áll, egyáltalán nem jelentéktelen megállapítás, mivel a tíz évnél fiatalabb gyermekeket annyi hónapig kell gyászolni, ahány évesen elhaltak, egészen három éves korig. A három évnél fiatalabb gyermeket nem kell gyászolni, hanem utána részleges gyászt kell tartani; az egy évnél fiatalabb gyermek után sem teljes gyászt, sem részleges gyászt nem kell tartani. (A szerző ford.).

Az Ulpianus-fragmentum valamivel strukturáltabb időskálát állít fel, mint az állítólagos Numa-féle királyi törvény, a *lex regia*. A maximális gyászidő Ulpianus szerint egy év. A tíz évnél idősebb gyermekeket – a szülőkhöz hasonlóan – egy évig kell gyászolni. A három és tíz év közöttieket annyi hónapig, ahány évet éltek; ez a rendelkezés párhuzamos a fentiekben idézett, Numa-féle szabályokkal. A három éves és ennél fiatalabb gyermekeket nem gyászolják, hanem csak *sublugetur*: „gyászolgatni” kell őket, félgyászt kell tartani utánuk, az egy évnél fiatalabbak után pedig semmiféle megemlékezési időt nem kell tartani.

A fenti rendelkezések ismeretében jogosan merülhet fel a kérdés: vajon miért hagyja figyelmen kívül a jog a kisgyermeket a gyász szempontjából?

A kínálkozó válaszok skálája egészen széles lehet. A modern, elsősorban angolszász klasszika-filológia tisztán szociológiai alapokról kiindulva magyarázza a jelenséget. E szakemberek úgy vélekednek, hogy az igen fiatalon elhunyt gyermekek még nem integrálódtak olyan mélyen a társadalomba, mint idősebb társaik, nem töltöttek be fontos szerepet a közösségben – tehát a közösség számára a társadalomból való kilépésük sem jelentett olyan nagy változást és veszteséget, mint egy felnőtt ember halála (Hopkins, 1983; Golden, 1988). Még szubjektívabb magyarázatot kínál egy pszichológiai jellegű megközelítés: mivel a gyermekhalál az antik Rómában megszokott és mindennapi jelenség volt, a szülők saját lelki egyensúlyuk megőrzése érdekében rákényszerültek arra, hogy kevesebb érzelmet investáljanak a gyermekbe (Fau, 1978; Finley, 1981). A rendelkezésünkre álló források mindkét megközelítést alátámasztják; olvasásuk során ugyanakkor a gyermekek halálához történő római viszonyulásnak kirajzolódik egy további, a későbbiekben még bemutatandó rétege is. Bár a jog a maga racionális eszközeivel tagadhatatlanul megpróbált egyfajta keretet adni a túlélő családtagok gyásza számára, mindez nem jelentette

szükségszerűen azt is, hogy a forrásokban megörökített minden egyes esetben a gyermeküket elvesztett szülők valóban mindig racionálisan és távontartóan viselkedtek volna.

A gyermek halálával történő sztoikus megbékélést számos ókori szerző tanácsolja; közöttük a híres római államférfi, filozófus és jogász Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106-43.) is. *Tusculanae disputationes* című művének egyik részletében (1.39.) kifejti, hogy az élet a természet ajándéka, amelyet a *Natura* saját akarata szerint osztogat és vesz vissza, így lényegében nincsen „idő előtti halál”. Az emberi halandónak nem kell efelett sajnálkoznia, nem kell félnie, hiszen az ajándékot eleve ilyen feltétellel, tehát a bármikori visszavétel lehetőségével fogadta el. A kisgyermek halála esetén legfőljebb csak azon szomorkodhatunk, hogy a természet igen rövid idő után kérte vissza ajándékát, s így a gyermeknek nem volt módja részesülni mindabban a bölcsességben és tudásban, amelyet az idősebb kor hoz magával. Ugyanakkor emiatt Cicero ironikusan kritizálja azokat az úgynevezett gondolkodókat is, akik szerint a gyermekek felett még könnyet sem érdemes ejteni, hiszen úgymond senkit nem ért veszteség: a kicsi ugyanis még nem ízlelhette meg az életet, nem „vett részt” benne, tehát nyomot sem hagyott a világban. Ha valami sajnálnivaló van a gyermekhalálban – így Cicero – akkor az éppen ez a tény, hogy a gyermek nem részesülhetett a felnőttkor bölcsességében.

Többek között a fenti gondolatokat tükrözi egy időben később született mű is. Plutarkhosz *Moralia*-inak, különböző erkölcsi kérdéseket elemző esszégyűjteményének egyik részletében a szerző egyfajta józan rábeszéléssel igyekszik meggyőzni gyászoló barátját, Apolloniust arról, hogy kisgyermek halálát igyekezzen könnyebben viselni. Vannak, akik úgy vélekednek – mondja Plutarkhosz –, hogy csak az „idő előtti halál”-t kell gyászolni, hiszen ez megfosztja a gyermeket a társadalom által nagyra tartott értékektől, házasságtól, családtól, politikai pályafutástól. De van-e egyáltalán „idő előtti halál”?

Moralia 113.C. = *Consolatio ad Apollonium* 23.

Azok közül, akik a Végzet felé utaznak, a később érkezők nem élveznek semmilyen előnyt a korábban érkezettekkel szemben. Ha igaz az, hogy az idő előtti halál rossz dolog, a leginkább idő előtti a csecsemők és kisgyermek halála lenne, s még inkább az újszülötteké. De ezt a halált könnyen és derűsen viseljük el, míg azok elhunytak, akik már egy ideig éltek, hiú reményből született furcsa csalódásunk miatt szomorúsággal és gyásszal tölt el minket:

mivelhogy egészen biztosan hittük, hogy az ilyen hosszú ideig életben maradt személyek velünk is maradnak. (A szerző ford.)

Plutarkhosz vélekedése szerint a gyermeküket elveszítő szülők fájdalma érthető, de természetellenes volna túlzottan belemerülniük a fájdalomba. A józan ész azt diktálja, hogy egy gyermek elhunytja esetén ne legyünk közömbösek, mert ez érzéketlenségre vall, de ne legyünk túlzók sem, mert ez az erkölcsi fogyatékoság, a korlátok hiányának a jele. El kell fogadni az égiek döntését, így egyedül csak a belenyugvás az, ami ilyen helyzetben ésszerű viselkedésforma lehet. Mivel az élet nem több tűnő árnyéknál, a fájdalom kezelésére a józan ész a legjobb módszer.

Ezen a lélektani-filozófiai jellegű megfontolásokon túl, a fentiekben idézett jogi rendelkezés magyarázataként egy szakrális jellegű aspektus is kínálkozik. Tudjuk, hogy a római vallás felfogása szerint a hivatalos gyász akadályt jelentett bizonyos szakrális funkciók betöltésében: papi tisztségek gyakorlásában, áldozatok bemutatásában (Beard-North-Price, 1998). Emellett a gyász a veszteséget szenvedett család tagjait is tisztátalanná tette, tehát egy gyászban levő *familia* tagjai nem vehettek részt az állami kultusz aktusaiban (Rasi, 1947), amely viszont azért jelentett problémát, mert ezen vallási szertartások megfelelő módon és időben történő lebonyolítása szavatolta a Rómát védő istenekkel fennálló békét, tehát az állam (és benne minden lakos) jólétét. A Kr. e. 59-től Kr. u. 17-ig élt híres római történetíró, Titus Livius feljegyzései szerint háborús időkben alkalmanként hivatalos szenátusi határozattal kellett betiltani a gyászt, mert a nagyszámú tisztátalan család miatt veszélybe került az állami vallási élet. A hannibáli háborúk kapcsán a fentiekre például szolgáló egyik eseményt a szerző ekként örökíti meg:

Livius 22.56.

Tum privatae quoque per domos clades volgatae sunt adeoque totam urbem opplevit luctus ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus fuerat. Itaque ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus.

Ezután házanként közölték, hogy melyik család kit veszített el, és az egész Várost annyira eltöltötte a gyász, hogy el kellett halasztani Ceres évenként

megtartott áldozati ünnepét, mert ebben nem vehet részt, akinek gyásza van, a Városban pedig nem akadt asszony, aki ne gyászolt volna. Ezért, nehogy hasonló okból egyéb állami vagy családi ünnep is elmaradjon, állami határozattal a gyász idejét harminc napra korlátozták. (Muraközy Gy. ford.)

Mivel a magas csecsemőhalandóságot valóban adott tényként fogadhatjuk el, könnyen elképzelhető, milyen hatással lett volna a csecsemők és kisgyermekes kötelező és tartós gyászolása a kultuszra: mivel sok szülő sorozatosan elveszthette újszülöttjeit, a vallás gyakorlása majdnem lehetetlenné vált volna. A korai jog így számolni tűnik a realitásokkal, s igyekszik kompromisszumot találni köz- és magánkötelezettség, az áldozatbemutatás és a hozzátartozók gyászolásának kötelezettsége között.

2. A sírfeliratok

A gyermekhalál megítélésének szempontjából a sírfeliratok sajátos dokumentumtípust jelentenek a modern kutató számára. A sírkő ugyanis egyrészt a szorosán vett magánszférához kötődik, hiszen a monumentumokat rendszerint a legközelebbi családtagok állítják a hozzájuk rokonságban és érzelmileg legközelebb álló személyek emlékére. Ugyanakkor a sírkő egyfajta nyilvános szerepet is játszik a római világban: maguk a sírok rendszerint forgalmas helyeken, utak mentén találhatók, hiszen a római hitvilág szerint a halott mindaddig „él”, amíg valaki felidézi az emlékét, s ezen át az elhunyt lelkét. E folyamatos emlékezésre és emlékeztetésre pedig a legjobb lehetőséget egy nyilvános helyen álló síremlék kínálja, amelyhez a járókelő odamehet, elolvashatja a kőbe vésett feliratot, s így a halott nevének elolvasásával, kimondásával már magát az elhunyt lelkét is felidézte az árnyvilágból (Hausle, 1980). E sajátos funkcióból kifolyólag a sírfeliratok szövege, tartalma, formája nem tartozik kizárólagosan a gyászoló család „magántulajdonába”, hanem bizonyos szempontból „köztulajdonná” válik. A sírfelirat mindenkire: ismerőshöz és idegenhez egyaránt szól. E sajátos publicitás miatt a sírkőkészítésben, de a feliratok megszövegezésében is kialakultak bizonyos formai és tartalmi klisék: az elhunyt feleségeket férjük szorgosságukért és háziasszonyi odaadásukért dicséri, az elhunyt férjeből pedig a sírkő feliratán a „legjobb férj és apa” lesz. A leggyakoribb ilyen kifejezés a *coniunx benemerens* („szeretetre méltó házastárs”) amely – feleségek és férjek esetén egyaránt – szinte egyetlen epitáfiumról sem hiányzik. Hasonló visszatérő formulák még az *incomparabilis coniunx* („páratlan házastárs”),

nők esetén a „*piissima*” („igen kegyes”), „*casta*” („erkölcsös”), „*pudica*” („szemérmes”) jelzők (Kleiner, 1987).

És mi a helyzet az igen fiatal korban elhunyt kisgyermekkel? Ha a gyerekkhálál felfogását, és rajta keresztül áttételesen a gyermek életének értékelését szeretnénk megismerni az eredeti források alapján, a fentiekben elmondottak értelmében a rendelkezésünkre álló feliratos forrásanyagot bizonyos fenntartással kell kezelnünk. A római sírkő publikus szerepe, az e szerepből megszülető klisék, s elsősorban a klisék tartalma, megszővegezésük módja ugyanis abba engednek betekintést, hogy a gyermek elvesztése kapcsán a közvélemény, a *communis opinio* mit tartott sajnálandónak, mit tartott veszteségnek a kis élet kihunyatakor. Ugyanakkor e hivatalos kép mögött egy-egy feliratban alkalmanként megjelennek a spontán, nem a hivatalos elvárások és közhelyek rájárába kényszerített érzelmi megnyilvánulások is.

2.1. *Puer senex - a gyermek halálával elveszett „kis felnőtt”*

A gyerekek sírfelirataiban – és egyúttal a gyerekek társadalmi, családon belüli szerepének általános értékelése kapcsán is – rendszeresen felbukkan egy igen érdekes motívumkör, amelyet a „*puer senex*”, „öreg gyermek” kifejezéssel írhatunk körül a legjobban (Carp, 1980; Miller, 2000). A kisgyerekek, s olykor már a serdülőkor felé közeledő tizenévesek emlékére állított sírköveken ugyanis a gyászoló szülők gyakran abbéli fájdalomuknak adnak hangot, hogy az árnyékvilágba távozott gyermekkel mennyi felnőttes érték: méltóság, műveltség, erény vált semmivé. Ezekben a feliratokon a szülők inkább római polgárként, közéleti személyként és nem magánemberként gyászolnak, s elvesztett gyermekükben sem a csecsemőt vagy pajkos kisgyereket, hanem a jövődő polgárt, a családjára vagy a közéletben kitűnő *pater familias*, római családfő ígéretét siratják. Sajátos gondolati párhuzamként kínálkozik mindehhez az a tény, hogy a latin nyelv nem ismer egyetlen olyan szót sem, mely szinonim értelmű lenne a modern nyelvek „kisbaba” szavával. A létező kifejezések vagy a gyermek-szülő viszonyt idézik fel, vagy a felnőtt ember kvalitásainak viszonylatában írják le a gyerekeket; így például az „*infans*” szó arra utal, hogy a gyermek még nem tud beszélni, a „*parvulus*” pedig a gyermeknek a felnőttekéhez képest kisebb testméretét jeleníti meg (Manson, 1975).

Ez a sajátos megközelítés teljes egészében illeszkedik a család és utódlás hivatalos koncepciójába. A házasság – mondja a *mores maiorum*, a hivatalos római erkölcs és vele karöltve a jog – nem pusztán magánéleti kérdés, hanem bizonyos szempontból közügy is. A római polgárok házassága hivatalosan „*liberorum quaerendorum causa*”, gyermekek nemzése végett létezik: a kötelességtudó *Quiris*, római polgár, igyekezzék házat minél több,

majdan a közéletben résztvevő, a *forum*-on szavazó és a légiókban harcoló fiúgyermekkel, valamint a jövőben a családi házat és tűzhelyet gondozó, további utódokat a világra hozó leányokkal benépesíteni (Péter O.M., 1991). Ezzel az ideálképpel összhangban a hivatalos római gondolkodás az elhunyt gyermekben gyakran az elvesztett potenciális polgárt gyászolja: sírfeliratok, költemények mutatják e motívum gyakoriságát és jelenlétét, legalábbis a közösségnek szóló megnyilvánulásokban.

A modern kor embere számára talán szívtelennek tűnő megközelítés, a gyermekélet racionális és majdhogynem túlzottan gyakorlatias értékelése (azaz hogy a szülők a gyermekben látszólag pusztán az elvesztett „jövőbeli hasznot” gyászolják) ugyanakkor nem bizonyítja szükségszerűen a rómaiak emberi érzéketlenségét is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a halottnak emelt sírkő fokozottan nyilvános jellege egyben fokozott közösségi kontrollt is jelenthetett. Az átlagos római polgár szinte kötelességének érezhette, hogy szeretteiről a köztudatban élő elvárásoknak, ideáloknak megfelelően emlékezzék meg. Ez a megnyilvánulási forma, a sokszor valóban racionális jellegű sztereotípiák követése azonban nem jelenti szükségszerűen azt is, hogy a sírkövet állító szülők nem éreztek őszinte fájdalmat gyermekük elvesztése miatt. A nagyon is emberi érzések erejét mutatja az az egyszerű tény, hogy – a vallás és a jog fentiekben már említett rendelkezései ellenére – a szülők, bár nem lett volna kötelességük, igenis állítottak sírkövet kisgyermekkorban elvesztett gyermeküknek.

Így, példának okáért, a nyolcadik évében elhunyt Magnilla sírfeliratán (*CIL VI. a* gyászoló szülők hexameterben írott vers formájában emlékeztek meg elveszített gyermekükről, aki szintén számos gyermeki és felnőtt erény birtokosaként (Rawson, 2003), csodálatos értelemmel bíró, éveinek számához képest igen tanult, valamint tisztelettudó, kedves kislánként jelenik meg előttünk:

CIL VI. 21846.

*VMBRARVM SECVRA QUIES ANIMAEQUE PIORUM / LAUDATAE
COLITIS QUAE LOCA SANCTA EREBI / SEDES INSONTEM MAGNILLAM
DVCITE VESTRAS / PER NEMORA ET CAMPOS PROTINVS ELYSIOS /
RAPTA EST OCTAVO FATIS INSTANTIBVS ANNO / CARPEBAT VITAE
TEMPORA DVM TENERAE / FORMOSA ET SENSV MIRABILIS ET SVPER
ANNOS / DOCTA DECENS DVLCIS GRATAQUE BLANDITIS / PERPETVO*

*TALIS GEMITV LACRIMISQUE COLEND A / INFELIX AEVO TAM CITO
QUAE CARVIT.*

Derűs béke az alvilág lakóinak, és ti, kegyes és tisztelt lelkek, akik az Erebus szent vidékén lakotok, vezessétek az ártatlan Magnillát az elíziumi mezőkön és ligeteken át nyughelyetekhez. A zord Végzet nyolcadik évében rabolta el őt, míg zsenge ifjúságának idejét élvezte. Szép volt és okos, éveit meghaladóan tanult, kecses, édes és bájos. E szerencsétlen gyermeket, aki oly gyorsan fosztatott meg életétől, örökös jajgatással és könnyekkel kell gyászolni.

(A szerző ford.)

Magnilla sírfeliratához hasonló módon emlékezik meg egy ugyancsak fiatalon elhunyt kislányról, a tizenhárom éves Minicia Marcelláról az ifjabb Gaius Plinius Secundus (Kr. u. 61 – 112) egy híres levelében (*Ep.*5.16.). A politikus és közéleti személyiség Plinius megejtő portrét fest a gyermekről, aki már tizenévesen mindenben a római matrónák erényeinek kifogástalan megtestesítője volt, méltóságteljesen viselkedett, szerény, emellett szorgos tanuló volt. Az ifjabb Plinius kortársaként alkotó Publius Papinius Statius (Kr.u. kb. 45 – 96) *Silvae* című versciklusában hasonló módon emlékezik meg egy korán meghalt kisleányról. A költő szerint a gyermek birtokában volt minden tiszteletreméltó felnőtt erénynek (*Silvae* 50.2.1.): „*Modestia praecox et pudor et tenero probitas maturior aevo*”, azaz „koraérett szerénység, szemérem, és az idősebbek komolysága” jellemezték őt. Ugyanígy hangnemben nyilatkozik saját, kilenc évesen elhunyt kisleányról a híres szónok Marcus Fabius Quintilianus (Kr. u. kb. 35 – 100) szónoklattan művében (*Inst.or.*6.pr.11.). A kis Quintilianus már gyermekként tökéletes szónokpalántának, apja méltó utódjának mutatkozott, majd az apa felsorolja, mennyi reménye hiúsult meg a kisleány halálával: egy konzuli rangú férfi örökbe akarta fogadni a gyermeket, aki előtt így megnyílt volna a politikai karrierhez vezető út, szintén komoly közméltóságot betöltő nagybátyja vejének szemelte ki – mindezt pedig váratlanul elrabolta a halál. Az olvasó együttérez az apával, csak éppen kérdésessé válik számára, hogy az apa kisleány keserves sorsa miatt bánkódik-e, vagy saját, gyermeke halálával megghiúsult ambícióit siratja.

A fentieknél jóval meglepőbb dicséretet tartalmaz egy másik síremlék szövege (*CIL* VI. 18086.), melyet a bánatos szülőpár a két éves Flavius Hermesnek állított. A kicsi sok örömet szerzett szüleinek, nagyszüleinek, a szomszédoknak, és rövid életében ...*IN BIENNIO VIXIT QUASI QVI VIXISS/ET SEDECIM ANNIS TALIS ENIM / SENSVS ERAT ILLI...*; a

kisfiú olyan komolyságot, szellemi érettséget mutatott, hogy életének két éve olybá tűnt, mintha tizenhat évet töltött volna a Földön.

2.2. A gyermek halála a természet rendjének felforgatása

Egy másik visszatérő felirattípusban a szülők a természet rendjének megbomlására panaszkodnak: úgy lenne rendjén való, hogy a gyermek temesse el szüleit, s nem fordítva. A természet rendjének felforgatása miatti panasz azonban nem kizárólag filozófiai jellegű, hanem mögötte gyakorlatias megfontolások is állhattak, hiszen sok esetben a biztos utódlás, a családi kultusz és név továbbvitelének reménye, s így tulajdonképpen a szülők biztonságos és elégedett öregkora is sírba szállt az elhunyt gyermekkel együtt. Egyes kutatók egyenesen azt feltételezik, hogy e formula mögött egyszerű szülői önzés lappang: az anya vagy apa elvesztett gyermekében jövőre öreg napjainak támaszát, mintegy a saját elvesztett biztonságát gyászolja (Golden, 1988).

A korábban bemutatott sztoikus megközelítés mellett, amely a kisgyermek elhunytát nem tekinti korainak, idő előttinek, a korabeli forrásokban egy ezzel ellentétes megközelítés is kirajzolódik, ez pedig az idő előtti halál, az *acerba mors* képe. A gyermek halála – mint erről számos sírfelirat és más forrásdokumentum tanúskodik – sokak szemében „rossz halál” (Jobbé-Duval, 1924), a „rossz halál”-al meghalt személyek, így például az idő előtt elhunyt kisgyermek vagy erőszakos halált halt felnőttek pedig haláluk után könnyen válnak gonosz kísértetté. A Kr. u. kb. 160 – 225 között élt Quintus Septimius Florens Tertullianus, a korai egyház jelentős gondolkodója szerint a rájuk kimért idő előtt elpusztult emberek mindaddig boldogtalan lélekként bolyonganak a Földön, amíg le nem telik az az idő, ameddig élhettek volna (*De anima* 56.), ezen belül pedig mohó „életirigységük” miatt a kisgyermek különösen veszélyes halottak (Horatius *Epod.* 5.92). Emiatt éjszaka temetik őket (Bayet, 1969), valamint a varázslók a mások megrontását előidézni kívánó átoktábláikat előszeretettel rejtik gyermeksírokba (Huvelin, 1901), hiszen az életirigy gyermek lelke szinte bizonyosan teljesíti az átoktáblán szereplő óhajt, és megbetegíti vagy megöli a célba vett személyt.

A *CIL.VI.16059.* felirata két igen fiatal: két és fél illetve egyévesen elhalt kisgyermeknek állít emléket. A szülők (Soterichus és Tyche) a sírkő felállítással azt tették, aminek megtételére a gyermekek lettek volna kötelesek szüleik irányában: mivel túl gyorsan bekövetkezett haláluk (*mors immatura*) megakadályozta a fiúkat abban, hogy megemlékezzenek szüleikről, a szülők kényszerültek arra, hogy emléket emeljenek nekik.

CIL.VI.16059.

*DIS MANIBVS / SACRVM / COMMVNI / VIXIT ANNIS II M V / ZOSIMO /
VIXIT ANNO I M III / SOTERICHVVS ET TYCHE / PARENTES / QVOD
FACERE / NATI / PARENTIBVS DEBVERANT / SVIS MORS IMMATVRA /
FECIT VT FILIS / FACERENT PARENTES*

Az alvilági isteneknek ajánlva. A két évet és öt hónapot élt Communisnak, valamint az egy évet és három hónapot élt Zosimusnak állították szüleik, Soterichus és Tyche. A korai halálokozta, hogy a szülőknek kellett megtenniük gyermekeik irányában azt <ti. a síremlék állítását>, amit a gyermekeknek lett volna kötelességük megtenni szüleik részére.

(A szerző ford.)

Szintén testvérekről, Marcius Florusról és Marcius Candidiusról emlékezik meg a *CIL* VI. 22066. felirata. A két fiú édesanyja, a boldogtalan Marcia Meroe ugyanarra panaszkodik, mint az előző feliratban szereplő szülőpár: a Végzet rendelése miatt „édes fiainak” ő állított síremléket, holott a Természet rendje szerint úgy illett volna, hogy a fiúk tegyék ezt vele.

CIL VI. 22066.

*DIS MANIBVS / MARCIO FLORO VIXIT / ANNOS VI DIES VII / ET MARCIO
/ CANDIDIO VIX / ANNOS XVII M X D XIII / MARCIA MEROE MATER /
INFELICISSIMA SIBI FILIIS SVIS / DVLCISSIMIS FECIT QVOD VOS /
DECEBAT MIHI FECISSE MATER / FECI SIC ITA FATA DEDERVNT.*

Az alvilági isteneknek ajánlva. A hat évet és hét napot élt Marcius Florusnak, valamint a tizenhét évet, tíz hónapot és tizennégy napot élt Marcius Candidiusnak. Marcia Meroe, a legboldogtalanabb anya legdrágább fiainak emelte <ezt a síremléket>. Amit nektek kellett volna az én irányomban megtennetek, azt én, az anya tettem meg. Így akarta a Végzet. (A szerző ford.)

2.3. Noli dolere mamma - a végzettel való sztoikus megbékélés

A sírfeliratok egy részében maga az elhunyt gyermek vigasztalja szomorú szüleit, maga kéri: „Ne szomorkodj, anyám” – a szülő igyekezzék megbékélni a szomorú ténnyel, hiszen a

kisgyermek halála a Sors akarata volt, amely ellen a földi halandó nem sokat tehet. A „*noli dolere*” kifejezés egyébként nem csak az elhunyt gyermekek, hanem más elhunyt közeli családtagok részére állított síremlékeken is megtalálható, és gyakori előfordulása miatt a modern szakemberek mintegy toposzként kezelik (Velázquez, 1996).

A kis Julia Lolliá (*CIL VI.20182.*) így kéri anyját: bár Julia sorsa gyorsan betelt, ne legyen szomorú, hiszen ez a Sors megfellebbezhetetlen akarata volt:

CIL VI.20182.

*P IVL LOLLIA / HIC SITA EST / NOLI DOLERE MATER / EVENTVM MEVM
PROP/ERAVI AETAS HOC VOLVIT / FATVS MEVS.*

Publia Julia Lolliá nyugszik e helyen. Ne szomorkodj, anyám, sorsomon.
Gyorsan elszállt az életem, így akarta a Végzet. (A szerző ford.)

A *CIL VI.11592.* feliratában az ötéves Ampliata szól nevelőanyjához:

CIL VI.11592.

*D M / AMPLIATAE V A IIII / M VI D XXIII PEDANIA / PRIMIGENIA FECIT
/ VERNAE KARISSIMAE / NOII DO E MAMMA / FACIENDVM FVII /
PROPERAVIT AETAS FATVS / QVOD VOLVIT MEVS.*

Az alvilági isteneknek ajánlva. A négy évet, hat hónapot és huszonnégy napot élt Ampliatának, szeretett rabszolgájának állította Pedania Primigenia. Ne szomorkodj, anyukám, ennek így kellett lennie. Gyorsan elszállt az életem, mert így akarta a végzetem.

A *Fatum*-ra, az elkerülhetetlen végzetre való hivatkozás, a végzet akarata elleni tiltakozás kilátástalansága, s így a bölcs megbékélés célszerű mivolta a Rómában elterjedt sztoikus filozófia nézeteit visszhangozza. E – fentiekben már körvonalazott – nézőpont szerint a gyermekét elvesztett szülő akkor cselekszik a legbölcsebben, ha derűsen megbékél az amúgy is megváltoztathatatlan tényekkel, s igyekszik elfogadni gyermeke korai elvesztését. Irodalomtörténeti érdekességként említhető meg ezzel összefüggésben az a tény, hogy a végzet, a halál elkerülhetetlensége valamint egyetemes mivolta szolgál alapul a *consolatio*, a

gyászoló személyt vigasztaló irat számára, amely a latin szépirodalom tipikus műfaját képezi (Brelich, 1935).

3. A "valódi gyász" hangjai?

A spontán, őszinte emberi érzések alkalmanként félresöprik a megszokott és elfogadott formulákat, legyenek azok magatartásbeli vagy sírfelirat-klisék. A római irodalom feljegyez néhány híres történetet, melyben a gyászoló szülők nem tartották magukat a közvélemény és a közerkölcs által előírt magatartásformákhoz, nem a sokak által javasolt „bölcshelyes”-t tanúsították, hanem nyíltan kifejezték fájdalmukat és veszteségérzetüket.

Az egyik ilyen híres gyászoló maga a korábbiakban már idézett Marcus Tullius Cicero, aki szeretett leánya, *Tulliola delicia nostra*, „Tulliácska, a mi gyönyörűségünk” halála után fájdalomteli leveleket váltott barátjával, Atticus-szal, s még a modern gondolkodás számára is extrém terveket forgatott a fejében: gyermeke emlékének múlhatatlanná tétele érdekében mauzóleumot akart emelni halott leányának, hogy az utókor istennőként tisztelhesse őt (*Ad Att.* 12.36.). Cicerónak körülbelül tíz hasonló hangvételű levele foglalkozott a tervvel, utána a mauzóleumépítés terve – talán a gyászfolyamat előrehaladásával párhuzamosan – csendben elenyészett. A későbbi *Tusculanae disputationes*-ben foglalt, a gyászról szóló rezignált elmélkedés talán e családi tragédia el nem múltó emlékének filozófiai kicsengése lenne?

Másik ismert példaként szolgál Octavia, Augustus császár szerencsétlen sorsú nővére, aki a szép, fiatal, már nagy karriert befutott és még nagyobb jövő előtt álló fiát, Marcellust gyászolta élete végéig – bár a sztoikus filozófus és politikus, az ifjabb Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4 – Kr.u. 65) véleménye szerint Augustus nővére túljátszotta a „gyászoló özvegy és anya” szerepét (Balsdon, 1977). Seneca egyik művében (*Consolatio ad Marciam* 2.) összehasonlítja két híres gyászoló anya viselkedését, akik mindketten Augustus császár családjának tagjai voltak: az egyikük a most említett Octavia, a másikuk Livia, Augustus felesége. Mindkét asszony ígéretes gyermekét, Marcellus-t illetve Drusus-t veszítette el, de míg Octavia egész életében szélsőségesen gyászolt, zokogott, panaszkodott, és sohasem vetette le a gyászruhát, Livia méltósággal viselte fia halálát. Seneca ezen túl rámutat egy sajátos okra, amely az anyai szereteten túl megindokolhatta Octavia gyászát, s amelynek „hétköznapi” megnyilvánulását a fentiekben már láthattuk. Seneca elmondása szerint ugyanis Octavia gyűlölt minden anyát és különösen Liviát, akinek másik fia, Tiberius életben maradt

és mintegy neki jutott mindaz a dicsőség és boldogság, amiről Octavia úgy vélekedett, hogy saját fiának kellett volna élveznie. Tiberius lett ugyanis Augustus utóda a császári trónon.

Octavia viselkedése egyébként már csak azért is kirívónak minősült, mert bizonyos, a Római Birodalom lakóinak öltözködését irányító, ősi szabályokat is megszegett. Modern korunkhoz képest a római ruhadarabok köre igencsak behatárolt volt (így például a felnőtt római férfiak lényegében két ruhadarabot, egy *tunica* nevű ingruhát és az arra borított lepelszerű tógát viseltek), valamint az egyes ruhadarabok szabása évszázadokon át lényegében alig változott, így nem meglepő, hogy a ruhák színe és anyaga vált kiemelkedően fontos társadalmi üzenetközvetítővé (Sebesta, 2001).

A gyászoló római polgárnők a *ricinium* elnevezésű, az archaikus kortól ismert, sötét színű lepelkendővel fedték be a fejüket és felsőruházatukat (ld. Varro *De lingua latina* V.133.), a férfiak pedig sötét színű tógát, az úgynevezett *toga pulla*-t viselték a kötelező gyászidő alatt. Mivel ezek a ruhadarabok egyértelműen közvetítették a közösség irányában azt a tényt, hogy viselőjük gyászol, a gyász állapotához viszont a fentiekben már leírt következményekkel járó, rituális tisztátalanság kapcsolódott, talán nem meglepő Octavia viselkedésének negatív megítélése. Nem véletlenül jegyzi meg az ifjabb Seneca (*Ep.*63.13.): a régiek valóban úgy rendelték, hogy az asszonyok egy évig gyászoljanak, e szabályozás célja viszont nem az volt, hogy a gyász minden esetben egy évig tartson, hanem inkább az, hogy ennél hosszabb ideig ne viseljen gyászt senki.

A fenti dokumentumok értékelése során ugyanakkor nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy ezek a történetek – bár gyászoló szülők érzelmeiről szólnak – kivétel nélkül mind felnőtt, ígéretteljes gyermek elvesztését örökítik meg. Cicero, miközben a Tullia halála miatt érzett szomorúsága mindent elborít, Tullia csecsemő gyermekét, akinek születése okozta anyja halálát, életképtelennek tűnő, „satnya kis valami”-nek nevezi (*Ad Att.* 10.18.) – pontosan a sztoikus filozófia által javasolt „bölcstávoltartással”...

A temetői művészetben a megszokott szövegű formulák alkalmazása nem jelenti egyben azt, hogy a szülők ne érezhettek volna fájdalmat, szomorúságot gyermekük elvesztése felett még abban az esetben is, ha a kis halottnak való emlékéllításkor tartották magukat a megszokott, bevett szövegű felirattípusokhoz. Mindazonáltal néhány szülő nem elégedett meg vesztésének szóbeli kifejezésével, és a sírkőre is rávésette nyílt érzéseit. Ezek a feliratok alkalmanként egész költeményben írják le az elvesztett kisgyermeket – és, érdekes módon,

nem a jövőbeli római polgár korán sírba szállt erényeit hangsúlyozzák, hanem a tipikus kisgyermeki tulajdonságokat: kedvességet, gügyögést, vidámságot.

A kis Eucopius egészen zsengén, hat hónapos korában halt meg (*ILS 8487. = CIL VI. 17313.*), de szülei és nagyszülei érdemesnek tartották emléket állítani „az édes kisgyermek”-nek:

ILS 8487. = CIL VI. 17313.

*D M / EUCOPIONIS QVI / VIXIT M VI D III IN / FANTI DVLCISSIMO /
SVAVISSIMOQVE QVI / CVM NONDVM FA / RI POTVISSET IVCVN /
DISSIMO L CVRIO / TERMINALIS / ITEM VERNA / ET SOSIPATRA /
PARENTES / FEC.*

Az alvilági isteneknek ajánlva. A hat hónapot és három napot élt Eucopiusnak, az édes és kedves gyermeknek – aki beszélni nem tudott, mégis vidám volt – állította Lucius Curio Terminalis, valamint nagyszülei, Verna és Sosipatra.

(A szerző ford.)

Hasonló portré rajzolódik ki a kétéves Cornelia Annianáról, az „édes és sokat fecsegő” gyermekről (*ILS 8488.*):

ILS 8488

*D M / CORNELIAE AN / NIANE FILIAE IA / M GARRULE BI / MULE
NONDU / M QUAE VIXIT / ANNO UNO M III / D X DVLCISSIM /
PARENTES / F D S.*

Az alvilági isteneknek ajánlva. Az egy évet, három hónapot és tíz napot élt Cornelia Annianának, a fecsegő kislánynak, aki még nem töltötte be második évét, állították szülei saját pénzükből. (A szerző ford.)

Ezek az informális, a bevett ábrázolási konvenciókkal és elvárásokkal nem sokat törődő pillanatképek, ha nem is mélyen, de belátást engednek abba, hogy valójában hogyan élhették meg az átlagos római szülők gyermekük korai halálát; a kirajzolódó megnyilvánulások pedig azonosak a legtöbb mai szülő alapvető érzelmeivel: az igen mélyről jövő szomorúsággal és veszteségérzettel.

IRODALOM

- BALSDON, J.P.V.D. (1977): *Roman Women – Their Life and Habits*. London, The Bodley Head.
- BAYET, J. (1969): *Histoire politique et psychologique de la religion romaine*². Paris, Payot.
- BEARD, M. – NORTH, J.A. – PRICE, S.R.F. (1998): *Religions of Rome: A History*, Cambridge, The Cambridge University Press.
- BRELICH, A. (1935): *A halálszemlélet formái a római Birodalom sírfeliratain - Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'Impero romano*. *Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici, Ser.I., Fasc.7*.
- CARP, T.C. (1980): Puer Senex in Roman and Medieval Thought. *Latomus* 39, 736-739.
- FAU, G. (1978): *L'émancipation féminine dans la Rome antique*, Paris, Les Belles Lettres.
- FINLEY, M. (1981): The Elderly in Classical Antiquity. *Greece & Rome* 28: 156-171.
- FORISEK P. (2003): *Censorinus: A születésnap*. Attraktor Kiadó, Gödöllő-Máriabesnyő.
- GARCIA SÁNCHEZ, J. (1976): Algunas consideraciones sobre el 'tempus lugendi'. *Revue Internationale pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité* 23: 141-151.
- GOLDEN, M. (1988): Did the Ancients Care When Their Children Died? *Greece & Rome* 35: 152-163.
- HARLOW, M. – LAURENCE, R. (2002): *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome: A Life Course Approach*. London, Routledge.
- HAUSLE, H. (1980): *Das Denkmal als Garant des Nachruhms, Beiträge zur Geschichte und Thematik eines Motivs in lateinischen Inschriften*. München, C.H.Beck.
- HOPKINS, K. (1983): Death in Rome. In: HOPKINS, K.: *Death and Renewal*. Cambridge, The Cambridge University Press, 201-256.
- HUVELIN, P. (1901): *Les tablettes magiques et le droit romain*. Macon, Protat Frères.
- JOBÉ-DUVAL, É. (1924): *Les morts malfaisants, larvae, lemures, d'après le droit et les croyances populaires des Romains*. Paris, Sirey.
- KLEINER, D.E.E. (1987): Women and Family Life on Roman Imperial Funerary Altars. *Latomus* 46: 545-555.
- MANSON, M. (1975): La „Pietas” et le sentiment de l'enfance à Rome d'après les monnaies. *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 121: 21-80.
- MÁTHÉ, E. (1978): *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I*. Budapest, Magyar Helikon.
- MILLER, D.L. (2000): The Father's Witness: Patriarchal Images of Boys. *Representations* 70: 115-128.

- MONTANINI, L. (1997): Nascita e morte del bambino. In: CRINITI, N. (ed.): *Gli affanni del vivere e del morire. Schiavi, soldati, donne, bambini nella Roma imperiale*². Brescia, Grafo, 89-107.
- MURAKÖZY, GY. (1982): *Livius: A római nép története a Város alapításától*. Budapest, Magyar Helikon.
- PÉTER, O.M. *Liberorum quaerendorum causa*. L'image idéale du mariage et de la filiation à Rome. *Revue Internationale pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité* 38: 285-331.
- RASI, P. (1947): Tempus lugendi. In: *Scritti in onore di Contardo Ferrini I*. Milano, Ulrico Hoepli, 393-409.
- RAWSON, B. (2003): *Children and Childhood in Roman Italy*. Oxford, Oxford University Press.
- SCHEIDEL, W. (2012): Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death. In: DAVIES, J. – WILKES, J. (eds.): *Epigraphy and the Historical Sciences*. Oxford, Oxford University Press, 101-129.
- SEBESTE, J.L. (2001): Symbolism in the Costume of the Roman Woman. In: SEBESTA, J.L. – BONFANTE, L. (eds.): *The World of Roman Costume*. Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 45-54.
- TERRENI, C. (2009): *Me puero venter erat solarium. Studi sul concepito nell'esperienza giuridica romana*. Pisa, PLUS-Pisa University Press.
- The World Factbook (2012): <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2102rank.html>. Elérés: 2013. szeptember 25.
- VELÁZQUEZ, I. (1996): Dobletes en la epigrafía funeraria latina: materiales para su estudio. *Cuadernos de Filología Clásica, Estudios Latinos* 11: 77-113.
- VOLTERRA, E. (1933): Osservazioni sull'obbligo del lutto nell'editto pretorio. *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche* 8: 171-198.

Dr. Péter Orsolya Márta

Dr. iur., kandidátus/Ph.D

Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet

peterorsolya@gmail.com